

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

ОНИСЮК ОЛЕНА АНТОНІВНА

УДК 37.032:159.922.7

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО
РОЗВИТКУ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2001

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Волинському державному університеті імені Лесі Українки, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член АПН України,
Бех Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання АПН України,
директор інституту

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Приходько Юлія Олексіївна,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри педагогіки та психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Сингаївська Ірина Валентинівна,
Інститут економіки, менеджменту та господарського права,
директор Департаменту реклами та зв'язків з громадськістю

Провідна установа: Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка, кафедра психології.
Міністерство освіти і науки України, м. Дрогобич.

Захист відбудеться 12 квітня 2001 р. о 16.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.
Автореферат розісланий “ 6 ” березня 2001р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Зміни у суспільному житті неможливі без активізації духовного потенціалу особистості. Закон України “Про освіту” акцентує увагу на тому, що в умовах формування нових соціально-економічних відносин, переходу від авторитаризму до гуманного демократичного суспільства система виховання повинна ґрунтуватися на духовних цінностях. Тому створення необхідних умов для гармонійного розвитку та виховання підростаючого покоління – пріоритетне завдання будь-якого цивілізованого суспільства.

У процесі перебудови суспільства на демократичних засадах школа повинна створити відповідні умови для виховання кожного учня не безликим індивідом, а особистістю з широким світоглядом, високою моральною культурою. Шлях досягнення цієї мети – актуалізація прагнення кожного учасника навчально-виховного процесу до особисто вагомої участі в спільній організації шкільного життя, яка б забезпечила розвиток відповідальності за свою і спільну справу та вищого рівня відповідальності за себе як суб'єкта суспільно значущої життєдіяльності.

На сучасному етапі розвитку нашої держави для всіх видів навчальних закладів головною метою залишається формування гармонійної особистості. Індивід повинен виховуватися не просто як носій певної суми знань, а як справжній громадянин з властивою йому мораллю, високою культурою праці та поведінки. Тому особливої актуальності набуває питання особистісного розвитку школяра та створення психолого-педагогічних умов для формування його високої моральності. Це зумовлює зміну парадигми навчально-виховного процесу, поступовий перехід до суб'єкт-суб'єктної розвиваючої взаємодії. У цьому плані набутий у дитинстві досвід є настільки вагомим та дійовим, що зберігає силу впливу на поведінку дорослої людини. Молодший шкільний вік - сензитивний період для формування морально-духовної культури, бо саме тут закладається підґрунтя для етичних знань, переконань та ряду інших необхідних передумов наступного розвитку духовного потенціалу людини. Отже, правильно організована діяльність, в якій школяр - не просто пасивний суб'єкт, а виступає творцем, активним учасником подій, відчуває своє зростання, викликає позитивні почуття, формує моральні якості й цінності, які згодом реалізуються в конкретних добродійних вчинках.

Основні напрями розробки наукової проблеми формування основ особистісного розвитку дітей різного віку відображені у наукових працях ряду психологів: І.Д.Беха, Л.І.Божович, М.Й.Боришевського, Т.В.Гаврилової, Б.І.Додонова, В.В.Зеньківського, О.Л.Кононко, Ю.О.Приходько, Л.С.Сапожнікової, Є.В.Суботського, Т.М.Титаренко, Д.М.Фельдштейна, В.Е.Чудновського, С.Г.Якобсон, Т.С.Яценко та багатьох інших вчених. Деякі аспекти моральної поведінки молодшого школяра відображені у дисертаційних дослідженнях, зокрема: М.І.Горської, Р.В.Павелківа, І.В.Сингаївської, О.В.Ставицького, О.М.Яворської-Ветрової та ін.

Розкриття соціально-філософського аспекту даної проблематики стало предметом спеціального дослідження С.Ф.Анісімова, О.О.Гусейнова, О.Г.Дробницького, О.Ф.Лосєва, В.О.Ніколаїчева, В.Д.Плахова, Л.В.Сохань, О.І.Титаренка, Т.П.Тугаринова та ін.

Педагогічний аспект проблеми моральної вихованості школярів висвітлений у працях Ю.П.Азарова, І.А.Зязюна, І.С.Мар'єнка, Л.І.Рувінського, В.О.Сухомлинського та ін. Аналіз наукової літератури показує, що проблема особистісного розвитку молодшого школяра є складовою частиною досліджень цієї вікової групи. Це питання глибоко

вивчалось відповідно до завдань школи того часу, проте сучасна ситуація вивчення особистісного розвитку школяра характеризується домінуванням концептуальних схем, які не можуть бути безпосередньо використані як теоретичні моделі, що забезпечують експериментальну перевірку і організацію практики педагогічних впливів.

Проблема особистісного розвитку дітей різного віку завжди приваблювала дослідників і вивчалась у філософському, соціологічному, педагогічному та психологічному напрямках (Л.І.Божович, О.В.Запорожець та ін.)

Зважаючи на науково-практичне значення проблеми морального розвитку особистості, доводиться констатувати, що у психологічному аспекті вона залишається ще недостатньо вивченою. Дослідження проблеми морального розвитку особистості розрізнені, методологічно не об'єднані, тобто такі, що не мають завершеної цілісної наукової теорії. Процес морального розвитку особистості розглядається у вузьких межах емпіричних уявлень, що зумовлює необхідність та актуальність дисертаційного дослідження **“Психологічні особливості особистісного розвитку молодшого школяра”**. Вивчення цієї проблеми детерміноване також потребами суспільства в цілому і запитам виховання підростаючого покоління зокрема.

Тема дослідження входить до комплексної теми Інституту проблем виховання АПН України “Особистісно зорієнтовані технології морального виховання підростаючого покоління № 0198U005992” і затверджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 3 від 29.03.1999 року).

Об'єкт дослідження – вікові особливості особистісного розвитку.

Предмет дослідження – психологічні особливості особистісного розвитку у молодшому шкільному віці.

Мета дослідження полягає у вивченні структурно-функціональних особливостей особистісного розвитку молодшого школяра та розробці психолого-педагогічних умов його оптимізації.

Гіпотеза дослідження. Ефективність особистісного розвитку молодшого школяра зумовлюється:

- відповідністю змісту і форм життєдіяльності молодшого школяра актуальним соціогенним потребам;
- систематичністю створення відповідних ситуацій і психолого-педагогічних умов для розкриття та стимулювання його внутрішнього потенціалу як детермінанти особистісного зростання.

Загальна мета та гіпотеза дослідження дозволили визначити такі його **завдання**:

- провести аналіз теоретико-експериментальних підходів до вивчення проблеми особистісного розвитку молодшого школяра;
- виявити психолого-педагогічні умови особистісного зростання учнів молодшого шкільного віку;
- експериментально перевірити організаційно-методичні умови оптимізації процесу виховання особистості молодшого школяра;
- простежити зв'язок сформованої здатності учнів молодшого шкільного віку до передбачення моральних вчинків з характером навчально-виховної діяльності.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають: Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття), концепції виховуючого і розвиваючого навчання (В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко та ін.); концепція чинників розвитку особистості (І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, Л.С.Виготський, О.В.Киричук та ін.); вчення про діалектичний взаємозв'язок об'єктивних та суб'єктивних чинників становлення особистості (Б.Г. Ананьєв, Л.І.Божович, О.В. Запорожець та ін.); концептуальні положення особистісно зорієнтованого підходу до виховання

(Т.М.Титаренко, С.П.Тищенко та ін.).

Для вирішення поставлених завдань та перевірки гіпотези була розроблена програма дослідження, якою передбачалося: вивчення та аналіз літературних джерел з досліджуваної проблеми, вибір методик експерименту, які включали науково-теоретичний, дослідно-експериментальний і заключно-узагальнюючий етапи, кількісну та якісну обробку експериментальних даних, апробацію результатів дослідження та їх використання у практиці загальноосвітніх шкіл.

Для реалізації програми дослідження було використано комплекс теоретичних та емпіричних **методів**: теоретичний аналіз і систематизація наукових літературних джерел, психолого-педагогічний експеримент; спостереження, інтерв'ю, бесіда, опитувальники, анкетування, вивчення учнівської документації та результатів діяльності молодшого школяра; методи математичної обробки даних.

База дослідження. Дослідницько-експериментальна робота проводилася на базі загальноосвітніх шкіл № 9 і № 26 м. Луцька. Всього дослідженням на етапі констатуючого та формуючого експерименту було охоплено 153 учні початкових класів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає: у поглибленні та уточненні сутності особистісного розвитку молодшого школяра; обґрунтуванні особистісних новоутворень, які є інтелектуально-емоційною єдністю, що виникає в результаті інтеріоризації соціальних вимог; у розкритті психолого-педагогічних умов оптимізації процесу морального виховання особистості молодшого школяра (формування моральних знань, правил поведінки, гуманного ставлення до оточуючих), з'ясуванні критеріїв особистісного становлення молодшого школяра (пізнавальний, емоційно-ціннісний, практично-діяльнісний), а також рівнів його морального розвитку (внутрішня, зовнішня, ситуативна вихованість).

Теоретичне значення роботи полягає у подальшому поглибленні положень про соціальний генезис особистісного розвитку молодшого школяра, зокрема, у теоретичному обґрунтуванні соціальної та психолого-педагогічної сутності виховної ситуації як фактора розвитку, особливостей її впливу на особистість, виявленні умов та шляхів оптимальної психолого-педагогічної дії на становлення особистості молодшого школяра, обґрунтуванні особливостей стратегії і тактики особистісно зорієнтованого виховання дітей молодшого шкільного віку.

Практичне значення одержаних результатів визначається розробкою дослідження комплексу методів діагностики особистісного розвитку молодшого школяра, які можуть бути використані у роботі практичного психолога; у створенні науково-практичних рекомендацій до умов та засобів психолого-педагогічного впливу на моральний розвиток учнів початкових класів, що можуть бути впроваджені у масовій педагогічній практиці.

Особистий внесок автора полягає у створенні концепції дослідження, теоретичному обґрунтуванні її основних ідей і положень, технологій і методик організації життєдіяльності молодших школярів, які забезпечують розвиток і самореалізацію особистості; у створенні науково-методичних рекомендацій та матеріалів на допомогу педагогам-практикам.

Вірогідність та надійність одержаних результатів і висновків дослідження забезпечувалася методологічною обґрунтованістю його вихідних положень; репрезентативністю вибірки досліджуваних; використанням комплексу взаємопов'язаних методів дослідження, адекватних меті, об'єкту, предмету та завданням дисертації, належною обробкою кількісних та якісних даних отриманого експериментального матеріалу і багаторічною апробацією його результатів.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювалася в процесі дослідницько-експериментальної роботи з молодшими школярами та доповідалася на конференціях: “Сухомлинські читання” (м. Луцьк, 1998), “Педагогічна теорія та педагогічний досвід: перспективи та розвиток” (м.Луцьк, 1998), “Гуманізація та гуманітаризація математичної освіти” (м.Луцьк, 2000), “Інноваційна система виховної роботи на основі проектування соціального розвитку особистості”(м. Луцьк, 2001). Положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки та психології Волинського обласного навчально-методичного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів та кафедри педагогічної і вікової психології Волинського державного університету імені Лесі Українки. Основні результати дослідження впроваджувались автором у навчально-виховний процес початкових класів шкіл м. Луцька і доповідалася на методичних об'єднаннях шкіл м. Луцька і Волинської області та семінарах, які проводились на базі Волинського обласного навчально-методичного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації, результати дослідження, висновки відображені у 9 публікаціях автора, 4 з яких у фахових наукових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та 6 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 168 сторінках комп'ютерного набору. Список використаних джерел складається з 240 найменувань. У роботі вміщено 10 таблиць, загальним обсягом 8 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено об'єкт, предмет і мету дослідження, сформульовано гіпотезу, завдання, розкрито методологічні та теоретичні засади дослідження; висвітлено наукову новизну, теоретичну і практичну цінність роботи, розкрито форми її апробації та наведено відомості про структуру дисертації.

У першому розділі - “Особистісний розвиток як проблема психології виховання” - висвітлюється стан вивчення досліджуваної проблеми у філософській, психологічній, педагогічній та методичній літературі; аналізуються основні поняття - “особистість”, “моральна цінність”, “морально-духовна культура”, “особистісний розвиток”; визначається необхідність аналізу особистісного розвитку молодшого школяра через становлення його як активного суб'єкта виховної діяльності; розглядаються основні підходи до вивчення особистісного розвитку у сучасній психології; обгрунтовуються психолого-педагогічні умови та індивідуально-вікові закономірності особистісного розвитку в молодшому шкільному віці.

Вихідним у дисертації є положення про те, що саме моральна діяльність у молодшому шкільному віці виступає реальною сферою об'єктивації особистісного розвитку, оскільки формування основних компонентів цієї діяльності забезпечує вияв об'єктом свого внутрішнього потенціалу, своїх потреб і можливостей. Учень є не тільки об'єктом, а й суб'єктом виховання. При цьому найістотніша ознака полягає в тому, що її метою та результатом є зміни самого суб'єкта, які полягають, зокрема, в оволодінні ним навичками і звичками морально-духовної культури, моральної поведінки, ставлення до інших людей, до самого себе. Виходячи з цього, можна було підійти до вивчення проблеми розкриття психологічної сутності особистісного розвитку через аналіз взаємодії основних структурних компонентів моральної діяльності (мотиваційний компонент, прийняття (через розуміння) виховної задачі, виконання виховних вправ, дії

оцінки та контролю як умова рефлексії). На цій основі визначалася своєрідність особистісного розвитку як особливої форми суб'єктивної активності, спрямованої на розкриття потреб, прагнень, можливостей молодшого школяра.

Конкретно науковим методологічним орієнтиром нашого дослідження була культурно-історична концепція Л.С.Виготського, принципи психологічного дослідження, розроблені С.Л.Рубінштейном, О.М.Леонтьєвим, Л.І.Божович, О.В.Запорожцем, Б.Г.Ананьєвим та іншими вченими-психологами. Це, передусім, ідея провідної ролі предметної діяльності, положення про те, що вищі психічні функції є результатом інтеріоризації практичних людських форм діяльності, ідея про те, що справжнє навчання повинно вести за собою інтелектуально-моральний розвиток; положення про культурно-історичний розвиток особистості, сутність якого полягає в тому, що лише із поглибленням та диференціюванням соціального досвіду зростає і формується дитяча особистість.

У процесі теоретичного аналізу наукових джерел було з'ясовано, що основним завданням суспільства є творення такої діяльності, яка забезпечить цілеспрямований розвиток внутрішньої діяльності дитини, її домінуючих стосунків, що виникають у процесі її здійснення, формування моральних якостей, вищих мотивів діяльності, самооцінки, позитивної “Я - концепції”.

Саме система різних видів діяльності є основним чинником соціального розвитку особистості. Цілеспрямований та перетворюючий характер діяльності дає змогу суб'єкту вийти за межі будь-якої ситуації, вписуючи її у широкий контекст суспільно-історичного буття. Побудова, творення людиною своєї діяльності - основа становлення її особистості.

Гуманістичний підхід до вивчення проблем особистості дитини орієнтує дослідників на з'ясування резервів та механізмів розвитку, можливостей самотворення, закономірностей прогнозування власної діяльності у життєвому просторі. Тому зрозумілою стає необхідність визначення співвідношення і механізмів взаємодії потенційного та актуального рівнів розвитку особистості. Особистісний розвиток має певні тенденції, закономірності, можливості. З'ясування умов активізації потенціалів особистості, як суттєвого джерела її розвитку, здатної не тільки до актуалізації власного “Я”, а й до духовного розвитку – важливе психолого-педагогічне завдання.

У процесі теоретичного аналізу було виявлено, що одним із факторів розвитку діяльності є мотиви, які виступають тими спонуками, що зумовлюють вибір спрямованості поведінки та діяльності суб'єкта. Саме діяльність і спілкування - найбільш сприятливі умови для формування моральної мотивації. Моральний розвиток особистості, на чому наголошується у багатьох дослідженнях, виявляється у відповідній поведінці, зміст якої визначається життєвими цінностями, мотивами, цілями.

Можна констатувати, що, включаючись у справжні суспільні відносини, тобто потрапляючи у ситуації виконання суспільно прийнятих норм, правил, суб'єкт виробляє певне власне внутрішнє ставлення до навколишнього середовища, суспільства, колективу, конкретної особистості. Тому вирішальним чинником розвитку у дітей молодшого шкільного віку уявлень про себе є діяльність, яка спрямована на відображення взаємодії зі світом, оточуючими людьми. То ж саме образ “Я” реально визначає діяльність та поведінку людини.

У наукових джерелах (І.Д.Бех, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Ю.О.Приходько та ін.) підкреслюється, що процес особистісного розвитку молодшого школяра неможливий без розвитку таких механізмів самосвідомості, як здатності всебічно та об'єктивно оцінити себе, власні можливості. Тому самооцінка – це та цінність, значенням якої наділяє себе індивід в цілому та окремі аспекти своєї особистості,

діяльності, поведінки. Отже, є всі підстави розглядати самооцінку як психологічний механізм саморегуляції поведінки молодшого школяра.

У цьому розділі висвітлені основні підходи до досліджень особистості, визначені рушійні сили та психологічні закономірності розвитку особистості молодшого школяра. Теоретичний аналіз дозволив зробити певні висновки про розвиток особистості як логічний наслідок активної взаємодії зовнішніх й внутрішніх, соціально-педагогічних та психічних чинників. Особистість розвивається на основі своєрідного синтезу різних видів активності та психологічних утворень, які мають вагомe значення в той чи інший віковий період. Молодший шкільний вік - це перехід від безпосередніх ставлень дитини до таких, які опосередковуються соціально виробленими нормами та способами дій. Саме в цьому віці особистість дитини кардинально видозмінюється, створюються сприятливі передумови для формування моральності; пізнання трансформується у самопізнання, здатність оцінювати - у самооцінку, ставлення та діяльність - у самосвідомість. Поява таких системних новоутворень як "Я - діюче", "Я - рефлексуюче" активізує механізми процесів особистісного зростання, самосвідомості, саморегуляції. Отже, поряд із становленням самооцінки, мотивів поведінки, "Я - концепції," важливого значення на цьому віковому етапі набуває проблема формування моральної поведінки.

У другому розділі "Вивчення особливостей особистісного розвитку учнів молодшого шкільного віку" теоретично та експериментально обґрунтовано нові концептуальні підходи досліджень моральної поведінки, виділені її основні структурні складові: образ "Я", ціннісна сфера; розроблено методику та інструментарій експериментального дослідження, спрямованого на визначення рівня моральної вихованості молодшого школяра.

Психолого-педагогічний експеримент складав основу дисертаційного дослідження. Відповідно до нього була розроблена програма (вона включала два етапи), що передбачала експериментальне моделювання ситуацій, де учні виступали як у ролі ініціатора практичної діяльності, так і безпосереднього виконавця власних задумів та пропозицій до моральної поведінки.

Спираючись на аналіз та узагальнення практичного психолого-педагогічного досвіду, моральна поведінка розглядається як комплексний феномен, який потребує дослідження основних структурних складових цього явища, а також методів її діагностики.

Перший етап експериментального дослідження виявив особливості емоційної сфери учнів та її вплив на засвоєння ними норм і правил моральної поведінки. Об'єктивним показником розвитку моральності молодшого школяра є розвиток його емоційної сфери, зокрема емоційної сприйнятливості.

Обґрунтовано взаємозв'язок системотвірних стимулів (якими виступали психолого-педагогічні особливості) та емоційного тону з розвитком й активізацією позитивної емоційної сприйнятливості (позиція учня, його нахили, широта та глибина розуміння моральних понять, інтересів).

За допомогою психолого-педагогічного спостереження було встановлено, що емоційний досвід молодшого школяра збагачується і змінюється в процесі його розвитку. Зокрема, відбувається розвиток емпатії, яка виникає в процесі спілкування з іншими людьми, під впливом нової інформації, творів мистецтва тощо.

Другий етап експерименту передбачав вивчення основних шляхів та засобів розвитку емоційної сфери учнів молодшого шкільного віку. Аналіз етапу реалізації починань дозволив глибше розкрити психологічну природу емоційної сфери, розвитком якої є створення відповідних емоціогенних ситуацій, що сприяють появі нових соціальних спонук та переживань. На основі цього була розроблена програма комплексного розвитку емоційної сфери молодшого школяра.

Вченими-психологами (Г.М.Бреслав, В.К.Вілюнас, О.Л.Кононко, Ю.О.Приходько, В.Е.Суботський, С.П.Тищенко, П.М.Якобсон, та ін.) встановлено, що основи емоційно-ціннісного ставлення до себе закладаються та інтенсивно розвиваються ще у дошкільному віці. Наше дослідження засвідчило, що засвоєння учнем молодшого шкільного віку моральних взаємин, які є окремим видом психологічних ставлень, передбачає певний ступінь розвитку у нього довільності, самооцінки, розвитку мотиваційної та емоційної сфер. Моральні норми у процесі виховання трансформуються у відповідні моральні ставлення, які втілюються у поведінці, вчинках, судженнях молодших школярів, ціннісних ставленнях до навколишнього середовища, яке опосередковує їх ставлення до самих себе. Через те, що молодший школяр не тільки об'єкт дії на нього дорослих, а й учасник діалогічної взаємодії, він активно набуває власного досвіду і все більше включається у процес взаємодії із середовищем, поступово стаючи учасником, творцем, організатором спілкування та діяльності, в якій формуються провідні для морального розвитку якості особистості.

Змістовне вивчення системи моральних норм показує, що вона виступає як розташування функціонування провідних цінностей і вже в молодшому шкільному віці слова - вимоги, слова - оцінки дорослих набувають узагальненого та дійового характеру. Учень молодшого шкільного віку користується ними спочатку шляхом повторення, а потім довільно у знайомих ситуаціях, які сприяють моральному розвитку, зокрема, засвоєнню ним норм та правил моральної поведінки.

За допомогою створення відповідних ситуацій, що спонукали школярів до прояву доброти, поваги, толерантного ставлення до людей і які тісно пов'язані із розвитком емоційної сфери, моральної мотивації, домінуючих стосунків, ми змогли прогнозувати моральну поведінку, формувати власне моральні вчинки особистості учня. У цьому контексті суттєвого значення надавалося формуванню внутрішніх спонук, здатності виділити ту чи іншу моральну цінність, втіливши її у конкретний поведінковий акт, вчинок.

Розроблена нами програма комплексного розвитку емоційної сфери тісно пов'язана з інструментарієм дослідження, в якому обґрунтовується вибір методів та їх призначення. Вона включає мету та зміст заходів для розкриття й розвитку емоційної сфери молодшого школяра. Постановка близьких запитань, бесіди, створення відповідних ситуацій були вагомими стимулами виявлення моральної вихованості учнів. Ознаки моральної вихованості школярів можна було спостерігати на перервах, під час спілкування з дорослими і ровесниками, у формулюванні запитань до вчителя. У такій ситуації учень повністю залучається до процесу, зміст якого сприяє тому, щоб бути і стати собою. Молодший школяр живе повною мірою справжнім життям і морально самовиховується.

У третьому розділі - "Психолого-педагогічні умови розвитку моральної поведінки у молодшому шкільному віці" перевіряється гіпотеза дослідження, описується підготовка і проведення експерименту, здійснюється кількісний та якісний аналіз здобутих даних, розкриваються та обґрунтовуються психолого-педагогічні чинники і закономірності становлення й розвитку моральної поведінки у процесі виховної діяльності.

Аналіз результатів експериментального дослідження показав, що розвиток моральної поведінки учнів може успішно здійснюватися за певних психолого-педагогічних чинників, зокрема, таких, як: 1) суспільна потреба і необхідність в активності особистості, що визначається створенням таких умов навчально-виховної діяльності та спілкування, в яких учень є реальним суб'єктом власної діяльності; 2) можливість самореалізації особистості в системі взаємовідносин "учитель-учень", "батьки-учень", "учень-учень"; 3) характер емоційного ставлення до школи, оточуючих; 4)

комфортність та впевненість школяра в процесі навчально-виховної діяльності та міжособистісному спілкуванні.

Розкриття змісту цих психолого-педагогічних умов та шляхи оптимізації процесу морального виховання особистості й було завданням третього розділу дисертаційного дослідження.

Експериментальне дослідження здійснювалося для виявлення змісту, проявів та рівнів розвитку моральних уявлень молодших школярів, їх взаємозв'язку з реальною поведінкою, обсягу моральних знань учнів, вивчення залежності між обсягом моральних знань та відповідною поведінкою, а також зрушень у цих моральних знаннях, зумовлених впливом застосованих у дослідженні засобів їх активізації.

Спираючись на аналіз результатів дослідження предметної діяльності школярів, можна було передбачити, що ефективність формування моральності молодшого школяра залежить від ступеня трансформації змісту виховних заходів у такі морально психологічні ситуації та психолого-педагогічні умови, які забезпечуватимуть доцільний синтез морального досвіду школярів та цілеспрямованих впливів.

Викладені вище теоретичні міркування визначили конкретну програму формуючого експерименту. Передбачалося, що:

- моральні почуття ефективніше формувати у реальних особистісно значущих ситуаціях молодшого школяра;
- вищий рівень моральності формується у результаті емоційно-раціонального усвідомлення, формування емпатійних якостей особистості й закріплення у поведінці такого стилю взаємостосунків;
- у стосунках школярів повинна бути втілена модель тих моральних якостей, якими вони повинні оволодіти.

При створенні методичної програми морального розвитку молодшого школяра акцентувалась увага на таких моментах:

- дати поняття про основні моральні категорії (добро, зло, співчуття, допомога та ін.);
- на основі соціальних детермінант та самоактивності сформувати у молодших школярів стійкі моральні мотиви;
- сформувати загальнозначущу особистісну спрямованість молодшого школяра.

Особистісний розвиток, як форма суб'єктивної активності в процесі виховної діяльності, визначався за такими показниками:

- 1) інтенсивність вияву моральних знань, активність у висуненні ініціатив, стійкість засвоєних моральних понять;
- 2) міра вияву самостійності та незалежності у вчинковій активності школяра;
- 3) здатність до прогнозування моральної поведінки, яка розглядається як своєрідний сплав моральних почуттів та знань, що реалізуються у конкретних вчинках дитини.

Експеримент проводився у два етапи: констатуючий та формуючий. У дослідженні взяли участь 153 учні молодших класів загальноосвітніх шкіл. Вони розподілялися на дві групи: контрольну та експериментальну.

У дослідженні виходили з того, що почуття виступають посередником процесів, які забезпечують здійснення вчинку. Для того, щоб виникло певне почуття, потрібні відповідні емоційні ситуації. Створення ситуації - це спрямований виклик у суб'єкта емоційного переживання до соціальних фрагментів навколишнього середовища, до світу людей і предметів.

Для розв'язання вище окреслених завдань були використані такі методи: метод незакінчених речень, оповідання-колізії, анкети-ігри, опитувальники, спостереження, аналіз учнівської документації.

У реалізації конкретних завдань морального розвитку важливого значення надавалося

мотиваційному компоненту, бо, прогнозуючи свої дії у конкретній ситуації, мотивація може бути як прагматичною, так і альтруїстичною. У процесі дослідження були виявлені зміни показників негативної мотивації під час прогнозування поведінки. Так, за результатами констатуючого експерименту 42,2% першокласників мотивували поведінку із позиції егоцентричних суджень. Після формуючого експерименту -33,9% учнів першого класу керувалися негативною мотивацією. Серед учнів третіх класів відповідно - 45,4%, 36,8% учнів.

Результати, отримані після проведення психолого-педагогічного експерименту, свідчать про достатню ефективність засобів, які були використані у дисертаційному дослідженні. Виділені психологічні умови (уміння молодших школярів дати оцінку власним моральним діям, поведінці, розуміння основних моральних категорій, таких як: добро, зло, співчуття, допомога, ставлення до навколишнього середовища) сприяли розвитку здатності молодших школярів до передбачення моральної поведінки. Експеримент показав, що формування особистісного розвитку молодшого школяра відбувається у спеціально організованих видах діяльності: діяльність піклування та розуміння інших; розпізнавання власних емпатійних переживань; вправлення у взаєминах справедливості; вправлення у співпереживанні; прийняття вільних рішень; інтеріоризація значущих досвідів, особистісне взаємовиховуюче спілкування. Процеси моральної саморегуляції поведінки молодшого школяра, зокрема, здатність до передбачення моральної поведінки, підлягають цілеспрямованій корекції та розвитку.

У процесі дослідження розвитку моральної діяльності були виділені психолого-педагогічні засоби оптимізації процесу розвитку моральної поведінки молодшого школяра:

- збагачення учнів знаннями про емоційну сферу особистості (доброта, співчуття, щирість, взаємодопомога, чесність);
- розвиток уміння аналізувати і адекватно оцінювати власні дії та поведінку оточуючих;
- спонукання учня висловлювати вголос свої думки, а згодом переходити до внутрішнього мовлення;
- формування в учнів уміння робити висновки, узагальнення;
- вміння передбачати моральну поведінку в тій чи іншій ситуації.

З цією метою здійснювалося читання художніх творів, спостереження за поведінкою оточуючих, аналіз рольової гри, ситуації-колізії.

Експериментально було встановлено критерії і рівні морального розвитку молодшого школяра. Критеріями морального розвитку були: пізнавальний (певний рівень знань про моральні норми), емоційно-ціннісний (емпатія, співпереживання, готовність допомогти, особистісне ставлення до оточуючого), практично-діяльнісний (перетворення знань у переконання та готовність до реалізації моральних знань у конкретних вчинках).

На основі вище окреслених критеріїв були визначені рівні морального розвитку молодшого школяра, які подані у табл. 1.

Таблиця 1

Характеристика рівнів морального розвитку молодшого школяра

Рівні сформованості моральних знань особистості	Критерії
Пізнавальний (за рівнем знань)	емоційно-ціннісний (за ставленням до оточуючих)
	практично-діяльнісний (за характером дій)
Високий	Глибокі і Системні активно-позитивне стійкий
Середній	Недостатньо Глибокі і Систематизовані позитивно-стимульоване
	вибірково- ситуативний

Низький Поверхневі та фрагментарні індиферентне, негативне низький, відсутній

До першої групи були віднесені учні, які мають високий рівень сформованості моральних знань. Цей рівень характеризується високою пізнавальною активністю, інтересом до суті явищ, прагненням розібратися у складних питаннях, активно-позитивним ставленням до оточуючих, стійким практично-діяльним характером.

Другу групу складали учні, які мають середній рівень морального розвитку. Цьому рівневі притаманне те, що пізнавальна активність вимагає спонукань з боку вчителя, знання недостатньо глибокі і систематизовані, спостерігається вибірково-ситуативний характер дій.

Третю групу складають учні із низьким рівнем морального розвитку. Цей рівень має такі ознаки: пізнавальну інертність, епізодичний інтерес до ефективних та яскравих сторін життя при повній відсутності інтересу до їх суті, майже відсутня самостійність, учні виявляють повну бездіяльність у екстремальних ситуаціях.

Дослідження підтвердило, що процес морального розвитку молодшого школяра є ефективним за умови, коли він не обмежується його інтелектуально-пізнавальною діяльністю, а включає емоційно-оцінні та духовно-практичні дії особистості.

Результати діагностичних зрізів показали суттєве зростання рівня розвитку моральності учнів 1-3 класів експериментальних груп (див. табл. 2).

На основі аналізу динаміки моральної поведінки молодших школярів було встановлено значні зміни. Так, учні експериментальних класів виявляли співчуття, співпереживання стосовно однокласників та оточуючих з власної ініціативи, навчилися ставити себе на місце тієї людини, яку хтось образив. Школярі легко виконували завдання типу: "Опиши стан учня, якого образили". Про результативність роботи свідчить той факт, що в експериментальних групах 77% дітей перестали ображати ровесників, 59% учнів могли пояснити неправильність поведінки. За даними опитування, значна частина дітей переконана, що людина щаслива в тому випадку, коли приносить радість людям.

Таблиця 2

Динаміка зростання рівня розвитку моральності учнів (в %).

Рівні	Перший		Другий		Третій							
	до форм. експ-ту		після форм. експ-ту		до форм. експ-ту		після форм. експ-ту		до форм. експ-ту		після форм. експ-ту	
форм. Експ-ту	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	-		3,6	3,7	14,3	3,8	7,2	7,7	21,4	9,1	4,6	13,6
27,3												
Середній	59,3		53,6	63	78,6	57,7	60,7	61,5	67,9	50	54,5	54,5
59,1												
Низький	40,7		42,8	33,3	7,1	38,5	32,1	30,8	10,7	40,9	40,9	31,9
13,6												

Отже, є всі підстави стверджувати, що головним засобом впливу на особистість молодших школярів з метою формування у них моральних почуттів, емоційної сприйнятливості, розвитку співчуття та співпереживання є їх включення в ігрові ситуації, а також психотренінги, які вимагають вміння встановити черговість дій, надавати необхідну допомогу, підтримку іншому, виявляти доброзичливість. Як засвідчили результати дослідження, важливе значення у цьому процесі відігравали

інтегровані уроки, під час яких відбувається актуалізація особистісних цінностей, забезпечується не тільки систематизація знань учнів, а й формування у них цілісного погляду на предмет навчання. Це сприяло виробленню індивідуально-ціннісного ставлення до змісту отримуваних знань, що безпосередньо впливало на формування моральних уявлень дітей.

Запропонована психолого-педагогічна система роботи з учнями молодших класів сприяла активізації емоційно-ціннісної, мотиваційної сфери, поповнення їх знань про моральні норми суспільної поведінки.

Отримані дані підтвердили висунуту гіпотезу та дозволили зробити такі висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми особистісного розвитку молодшого школяра, що виявляється в розкритті сутності та змісту цього процесу, характеристик його проявів залежно від активізації емоційно-ціннісної та мотиваційної сфери, знань про моральні норми поведінки особистості; обґрунтуванні, розробці та апробації психолого-педагогічної системи процесу особистісного становлення дитини молодшого шкільного віку на основі використання активних методів навчання, які передбачають поступовий перехід від суб'єкт-об'єктної до суб'єкт-суб'єктної розвиваючої взаємодії.

1. Молодший шкільний вік – важливий сензитивний період у становленні особистісного розвитку учня. Саме тут закладаються основи моральних знань, норм, формується свідомо-емоційне ставлення до навколишнього середовища. Психологічною основою формування здатності до особистісного зростання є процес засвоєння цінностей життя і їх перетворення в змістовні елементи уявлень про моральні якості особистості. Тому важливо, щоб альтруїстичний стиль спілкування став невід'ємним складником навчально-виховного процесу. В основі цього стилю лежить розуміння, прийняття та визнання особистості учня, повна довіра йому.

2. Становлення особистісного розвитку молодшого школяра не є ізольованим процесом. Він тісно пов'язаний із його соціальним та загальнопсихічним розвитком, тобто здійснюється у контексті становлення цілісної особистості. У процесі становлення особистості в результаті взаємодії емоцій, почуттів, моральних знань, навичок та звичок виникають специфічні для морального формування найважливіші особистісні новоутворення. Останні збагачують особистість учня і є передумовою для подальшого засвоєння соціального досвіду та його морального розвитку.

3. Засвоєння молодшим школярем моральних взаємин, як окремих видів психологічних ставлень, передбачає певний ступінь розвитку у нього довільності, самооцінки, мотиваційної та емоційної сфер. Тому важливо організувати навчально-виховний процес так, щоб максимально сприяти розвитку в учнів позитивної “Я – концепції”, впевненості у своїх силах, відкритості, гуманності.

4. Показано, що у психолого-педагогічній взаємодії при здійсненні суб'єкт-суб'єктних відносин школяреві не завжди вдається самостійно досягнути певний смисл моральних стосунків, моральних норм поведінки. Тому необхідно постійно реалізовувати спеціальну систему цілеспрямованих виховних впливів.

5. Поряд із засвоєнням моральних уявлень, слід організувати навчально-виховний процес так, щоб учень був активним суб'єктом практики конкретних моральних стосунків та вчинків, що формує власний досвід його моральної поведінки, сприяє особистісному зростанню. Важливо, щоб ці ситуації були особистісно значущими для учня та емоційно переживалися ним.

6. Стосунки школярів з дорослими, ровесниками, товаришами та іншими людьми

повинні бути організовані таким чином, щоб у них була втілена модель тих моральних якостей, якими вони повинні оволодіти (співчуття, повага, відповідальність, турботливість про інших тощо). Особливого значення у цьому аспекті набуває виховання вміння у дітей враховувати наслідки власних вчинків.

7. Встановлено, що з метою адекватного сприйняття учнями морального смислу вчинків їхня поведінка повинна бути відповідним чином мотивованою. Цьому сприяє спеціально організоване емоційне передбачення ними наслідків своєї діяльності для інших людей. Важливо, щоб діяльність, спрямована на користь людям, була пов'язана з конкретними людськими стосунками, емпатійним переживанням. Тільки за таких психолого-педагогічних умов у школярів формуються відповідні моральні якості: відповідальність, чуйність, турботливість тощо. Емоційні переживання, які виникають у процесі різноманітних видів діяльності, ніби фіксуються у її проміжних цілях та завданнях, надаючи спонукальної сили, сприяють їх перетворенню у мотиви поведінки. А для цього потрібні ситуації як засіб вправлення у такого роду емоційних переживаннях.

8. Результати дослідження дозволяють стверджувати, що процес особистісного розвитку не може здійснюватися шляхом окремих спорадичних заходів. Необхідного злиття моральних почуттів та вчинків можна досягти за умови, коли завдання формування гуманістичних ставлень до оточуючих людей постійно є центром усього виховного процесу, який відбувається у всіх сферах життєдіяльності дитини. Є всі підстави стверджувати, що процес становлення морального розвитку особистості здійснюється ефективніше за умови відповідності змісту і форм життєдіяльності молодшого школяра його актуальним соціогенним потребам. Дослідження підтвердило, що процес морального виховання молодшого школяра є результативним в тому випадку, коли він не обмежується його інтелектуально-пізнавальною діяльністю, а й передбачає соціально значущі моральні дії дитини.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми особистісного розвитку молодшого школяра. Зокрема, потребує поглибленого вивчення питання особливостей розвитку моральних уявлень, емпатії у дітей обох статей, психолого-педагогічних чинників, які забезпечують моральний розвиток в умовах організованого навчання і в умовах самостійної взаємодії дітей тощо. На вивченні цих питань буде зосереджена увага у наших майбутніх наукових дослідженнях.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Онисюк О.А. Моральна поведінка дитини в ігровій діяльності // Початкова школа.- 1999.- №6 (360).- С.9-12.
2. Онисюк О.А. Моральна поведінка як основний компонент особистісного розвитку молодшого школяра // Проблеми загальної та педагогічної психології. - К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України.- 2000.- Т.ІІ., ч.6.- С.323-329.
3. Онисюк О.А. Психологічні особливості морального розвитку молодшого школяра // Психологія. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова. - 2000.-Вип.11.- С.235-242.
4. Онисюк О.А. Психолого-педагогічні умови розвитку моральної поведінки молодшого школяра // Наука і освіта. - Одеса: Південний науковий центр АПН України. - 2000.-№6.-С.54-56.
5. Онисюк О.А. Особливості морального розвитку молодших школярів // Соціалізація особистості. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. - 1998. - С. 262-268.
6. Онисюк О.А. Слово-джерело моральності // Наукові записки. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. - 1998.- Вип.4.- С. 22-30.
7. Онисюк О.А. Психологічні основи формування моральності в сім'ї // Наукові записки.

- К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. - 1998.- Вип.2.- С. 59-72.

8. Онисюк О.А. Особливості особистісного розвитку молодших школярів // Матеріали Всеукраїнської наук. - практ. конф. "Педагогічна теорія та педагогічний досвід: перспективи і розвиток". - Луцьк: Ред.-вид. відділ "Вежа" Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки. - 1999.- С.118-123.

9. Онисюк О.А. Педагог як суб'єкт гуманістично зорієнтованого виховання // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. "Гуманізація та гуманітаризація математичної освіти в школі та вищому навчальному закладі". - Луцьк: Ред.-вид. "Вежа" Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки.- 2000.- С.16-18.

Онисюк О.А. Психологічні особливості особистісного розвитку молодшого школяра. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2001.

Дисертацію присвячено дослідженню проблеми особливостей особистісного розвитку молодшого школяра. Розглянуто теоретико-педагогічні особливості морального розвитку підростаючої особистості та закономірності її формування у молодшому шкільному віці. Визначено структурно-функціональні особливості особистісного розвитку молодшого школяра.

Розкрито психолого-педагогічні умови створення виховних ситуацій згідно концепції особистісно зорієнтованого виховання, які визначають стратегію морального розвитку особистості. Окреслено наукові основи особистісного розвитку школяра та шляхи оптимізації процесу морального розвитку у початковій ланці середньої школи. Науково обґрунтована система роботи вчителя з морального виховання учнів молодшого шкільного віку, розроблено та апробовано комплекс методів діагностики морального розвитку молодшого школяра, які можуть бути використані у роботі практичного психолога; створено науково-практичні рекомендації до умов та засобів психолого-педагогічного впливу на моральний розвиток учнів початкових класів.

Ключові слова: особистісний розвиток, мораль, моральність, моральна поведінка, моральні навички, особистісно зорієнтований підхід.

Онисюк Е.А. Психологические особенности личностного развития младшего школьника. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая и возрастная психология. Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2001.

Диссертационная работа посвящена исследованию проблемы психологических особенностей личностного развития младшего школьника.

Рассмотрены теоретико-педагогические особенности нравственного развития подрастающей личности. В диссертации представлено теоретическое обобщение и новое решение проблемы личностного развития младшего школьника, которое состоит в раскрытии сущности и содержания этого процесса, характеристике его проявлений в зависимости от активизации эмоционально-ценностной и мотивационной сферы, знаний о нравственных нормах поведения личности. Доказано, что процесс личностного развития осуществляется более эффективно при условии соответствия содержания и форм жизнедеятельности младшего школьника его актуальным социальным потребностям. Исходным в диссертации есть положение о том, что именно нравственная деятельность выступает реальным критерием личностного развития

субъекта. Формирование основных компонентов этой деятельности обеспечивает развитие внутреннего потенциала личности, ее нравственных привычек, нравственного поведения, эмпатийного отношения к людям.

Теоретический анализ показал, что одним из факторов развития деятельности являются мотивы, выступающие теми побуждениями, которые определяют выбор направленности поведения и деятельности субъекта. Именно деятельность и общение – наиболее благоприятные условия для формирования нравственной мотивации. В этом контексте особенно важным есть формирование внутренних побуждений, способности выделить определенную нравственную ценность, воплотив ее в конкретный поведенческий поступок.

В ходе экспериментальной работы были определены уровни нравственного развития младшего школьника, установлены критерии: познавательный, эмоционально-ценностный, практически-деятельностный.

Исследование показало, что нравственное развитие не является изолированным процессом. Процесс нравственного становления личности тесно связан с социальным и общим психическим развитием ребенка, а именно: происходит в контексте становления целостной личности ребенка. Поэтому целесообразно организовывать учебно-воспитательный процесс так, чтобы максимально способствовать развитию позитивной “Я - концепции” ученика, уверенности в собственных силах, открытости, гуманности. Для того, чтобы школьник правильно осознал истинное значение нравственной нормы, необходима специальная система целенаправленных влияний. В этом ключе нами были определены наиболее действенные средства влияния на подрастающую личность. Исследование показало, что наряду с работой по усвоению нравственных понятий, необходимо создавать психолого-педагогические условия с целью превращения ребенка в активного субъекта конкретных нравственных человеческих отношений и поступков, чтобы все ситуации были нравственно значимы для ученика и эмоционально им переживались. Все взаимоотношения школьников со взрослыми, сверстниками, товарищами по классу должны быть организованы таким образом, чтобы в них была воплощена модель тех качеств, которыми дети должны овладеть (сочувствие, уважение, забота, ответственность и др.). Важная роль при этом отводится системе работы по формированию навыков прогнозирования поведения, эмоционального предвосхищения событий, мотивации поступков. На каждом из этих этапов работы использовались адекватные средства влияния на процесс нравственного становления личности младшего школьника.

Исходя из определения понятия “нравственное становление” как своеобразного сплава эмоций, мотивов, нравственных знаний и соответствующих поступков, важную роль в этом аспекте играют разного рода нравственные задания, которые требуют напряженной умственной деятельности: осознать проблему, избрать правильный способ поведения, предложить собственный вариант решения. Наиболее эффективными формами работы в этом направлении являются ситуации-коллизии, инсценизации, тренинговые упражнения.

Процесс нравственного развития поддается целенаправленной коррекции и влиянию. Для этого использовались такие формы работы: решение проблемных поведенческих ситуаций, игры, беседы на морально-этические темы, сочинения-миниатюры, наблюдения, анализ ученической документации.

В целом указанные пути, методы и средства влияния способствуют личностному развитию и саморазвитию младшего школьника.

На основе полученных выводов разработаны методические рекомендации для педагогов, практических психологов по диагностике нравственного развития личности

младшего школьника и оптимизации учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: личностное развитие, мораль, нравственность, нравственное поведение, нравственные навыки, личностно ориентированный подход.

Onisjk O.A. Psychological peculiarities of personal development of junior pupil.- The Manuscript.

Dissertation on winning of scientific candidate degree of psychological sciences for speciality 19.00.07.- pedagogical and age psychology.- The Dragomanow National Pedagogical University, Kyiv , 2001.

Dissertation is devoted to the problem of peculiarities of personal development of junior pupil. In the given work we investigate theoretical-pedagogical peculiarities of moral development of growing personality and regularities of its forming in junior school age. Structural and functional peculiarities of personal development of junior pupil are determined.

We propose psychologico-pedagogical conditions of creation upbringing situations according to the conception of personal of oriented upbringing which define the strategy of moral development of personality. The research gives scientific bases of personal development of a pupil and the ways of optimism of the process of moral development in elementary section of secondary school. We give scientific grounding to the system of teacher's work in moral upbringing of pupils of junior school age worked out and approbated the complex of methods of diagnosing moral development of junior pupil, that may be used in the work of practical psychologist ; scientific practical recommendations are created as for conditions and means of psychological-pedagogical influence on moral development of pupils of junior classes.

Key words: personal development, moral, ethics, moral behavior, moral habits, personally oriented approach.

Підп. до друку 21.02.2001 р. Формат 60x90/16. Папір офс.
Гарн. Таймс. Ум. друк. арк. 0,7. Тираж 100 пр. Зам. №376.

Віддруковано у редакційно-видавничому відділі “Вежа”
Волинського державного університету імені Лесі Українки
(43025, м.Луцьк, пр.Волі,13)